

KEMALZÂDE ALİ EFENDİ(bk. ALİ EFENDİ, *Kemalzâde*).**KEMÂNÎ HIZIR AĞA**

(bk. HIZIR AĞA).

KEMANKEŞ ALİ PAŞA

(ö. 1033/1624)

Osmanlı sadrazamı.

Aslen Isparta dolaylarındandır. Genç yaşta İstanbul'a giderek saray hizmetine girdi. Burada silâhdarlığa kadar yükseldi. Bazan "Kara" sıfatıyla da anılan Ali Paşa'nın asıl unvanı ok atmadaki mahareti dolayısıyla "Kemankeş"tir. 1620 yılında vezirlik pâyesine Diyarbakır beylerbeyliğine tayin edildi. Ancak bir süre sonra mal defterdarı Hacı Ahmed Efendi'yi merkeze bildirmeden öldürttüğü için bu zatın yakın dostu ve II. Osman'ın hocası Ömer Efendi tarafından idamı istendiye de Diyarbakır eski valilerinden Dilâver Paşa'nın telkiniyle görevinden alınmakla yetinildi. Ardından Bağdat valiliğine getirildi. Bir yıl kadar burada kaldıktan sonra tekrar görevinden alınan Ali Paşa, II. Osman'ın katli üzerine (1031/1622) İstanbul'a geldi ve Kubbealtı veziri oldu. 4 Zilkade 1032'de (30 Ağustos 1623) Mere Hüseyin Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirildi. Bu makama tayininde IV. Murad'ın eniştesi yeniçeri kethüdâsı Bayram Ağa'nın (Paşa) büyük rolü oldu (Peçuyulu İbrâhim, II, 397-398).

Kemankeş Ali Paşa'nın sadrazamlığı döneminde gerçekleştirilen ilk ve en önemli olay, I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve yerine IV. Murad'ın geçirilmesidir. Nitekim Ali Paşa, dengesiz davranışları iyice çoğalan I. Mustafa'nın hal'i için şeyhülislâm, diğer ulemâ ve erkân ile birlikte bir meclis akdederek I. Ahmed'in oğlu Murad'ın (IV) padişah olmasını sağladı. Böylece Ali Paşa, Osmanlı tarihinde ilk defa bu şekilde bir saltanat değişikliğinde etkili rol oynadı. Yeni padişahın henüz genç yaşta ve tecrübesiz olmasından istifade ile devlet işlerinde söz sahibi olan Ali Paşa, daha sonra taşrada Abaza isyanını bastırmaya ve İran Şahı I. Abbas'ın Bağdat'ı tehdidini önlemeye, merkezde ise İstanbul olaylarını halletmeye çalıştı. Kapıkulu askerlerine dağıtılacak cülûs bahşişinin temininde çekilen malî sıkıntı

Enderun'da bulunan altın eşyanın sikke haline getirilmesiyle giderildi. Ardından sürgünde bulunan âlimlerin ve vezirlerin İstanbul'a dönmelerine izin verildi.

Ali Paşa, devlet idaresinde bağımsız kalabilmek için Zekeriyâyâde Yahyâ Efendi'yi şeyhülislâmlıktan uzaklaştırmak ve yerine kayınpederi Rumeli Kazaskeri Bostanzâde Mehmed Efendi'yi getirmek amacıyla Yahyâ Efendi'nin eski sadrazam Mere Hüseyin Paşa ile gizlice iş birliği yaparak Sultan Mustafa'yı tahta çıkarmaya çalıştığı yolunda padişaha şikâyette bulundu. Bunun üzerine IV. Murad Yahyâ Efendi'yi azletti, fakat yerine Bostanzâde'yi değil Hocaâde Mehmed Esad Efendi'yi getirdi. Ali Paşa daha sonra vezirîâzamlıkta kendisine rakip olarak gördüğü Gürcü Mehmed Paşa ile Kayserili Halil Paşa'yı Abaza Paşa'yı tahrik ettikleri gerekçesiyle bir süre hapsedti (Solakzâde, s. 737-738). Öte yandan selefi Mere Hüseyin Paşa'yı da katletti.

Kemankeş Ali Paşa, İstanbul'da bu şekilde bazı vezirleri hapis ve katlettirip bazılarını da merkezden uzaklaştırarak yerini sağlamlaştırmaya çalışırken Bağdat'ta Bekir Subaşı olayı ile yeterince meşgul olmaması ve Bağdat'ın Şah Abbas tarafından kuşatılması İstanbul'da aleyhine bir cereyanın oluşmasına yol açtı. Başta Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi olmak üzere Defterdar Bâki Paşa, Mukabeleci Feridun Bey, Dârüssaâde Ağası Mustafa Ağa gibi devlet ricâli sadrazamın bertaraf edilmesi hususunda birleştiler. Bağdat, Musul ve Kerkük civarındaki İran savaşlarında gösterdiği ihmal ve Bağdat'ın elden çıkmasına sebep olması gibi suçlardan dolayı katlinin gerektiğini padişaha bildirdiler. Öte yandan Abaza isyanı, Mısır'da meydana gelen karışıklıklar, malî sıkıntılar ve adının rüşvet olaylarına karışması Ali Paşa'yı çok zor durumda bıraktı. 14 Cemâziyelâhir 1033 (3 Nisan 1624) tarihinde katledildi ve mallarına devletçe el konuldu. Devrin kaynaklarında IV. Murad'ın tahta çıkmasındaki rolünden dolayı gayet mağrur, zalim, yapılan nasihatlere önem vermeyen, rüşvetçi bir vezir olarak nitelenen Kemankeş Ali Paşa'nın mezarı Atik Ali Paşa Camii'nin hazîresindedir (Ayvansarâyî, I, 150).

BİBLİYOGRAFYA :

Hasanbeyzâde Ahmed, *Tarih*, TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1434, vr. 481^a; Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Tarih* (haz. Ziya Yılmaz, doktora tezi, 1990), İÜ Ed. Fak. Genel Kitaplık, nr. TE 80, s. 624-631; Peçuyulu İbrâhim, *Tarih*, II, 397-403; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 7, 38-39, 52;

Solakzâde, *Tarih*, s. 736 vd.; *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1621 to 1628 Inclusive*, London 1740, s. 173-174, 179, 230; Mehmed b. Mehmed, *Tarih-i Âli Osmân*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi, nr. 300, vr. 36^b-37^b; Naîmâ, *Tarih*, II, 173, 258-263, 280 vd., 291-296; *Hadikatü'l-üzerâ*, s. 72; Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmî*, I, 150; Hammer (Atâ Bey), VIII, 262; Tayyazâde Atâ Bey, *Tarih*, İstanbul 1293, II, 55-56; Mehmed Şem'i, *İlâveli Esmârü't-tevârih maa zeyl*, İstanbul 1295, s. 72-73, 96, 114; *Sicill-i Osmânî*, III, 510; Danişmend, *Kronoloji*, III, 322 vd., 504; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 148 vd.; III/2, s. 379, 462; Midhat Sertoğlu, "Tûğî Tarihi, İbretnüma II. Sultan Osman'ın Şehâdeti Vak'asından Bahseder", *TTK Belleten*, XI/43 (1947), s. 514; M. Münir Aktepe, "Kemankeş Ali Paşa", *İA*, VI, 571-573; R. C. Repp, "Kemankeş", *EP* (İng.), IV, 884.

M. MÜNİR AKTEPE

KEMANKEŞ MUSTAFA PAŞA

(ö. 1053/1644)

Osmanlı sadrazamı.

Avlonya'da doğdu. Zeâmet sahibi bir kişinin oğludur. Küçük yaşta İstanbul'a geldi ve Yeniçeri Ocağı'na girerek Kara Hasan Ağa'nın yanında yetişti. Ok atmadaki mahareti dolayısıyla "Kemankeş", bazan da "Kara" lakaplarıyla anılır. Ocak içinde sırasıyla çorbacı, kul kethüdâsı, sekbanbaşı ve yeniçeri ağası oldu. IV. Murad'ın emriyle ocak içinde büyük temizlik yaptı. Bu sıfatla katıldığı Revan Seferi ve kuşatması sırasındaki başarıları sayesinde kaptan-ı deryâliğe getirildi (Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, *Rauzatü'l-ibrâr*, s. 589). 1046 Ramazanında (Şubat 1637) kaptan-ı deryâliğe ilâveten sadâret makamını da olan Mustafa Paşa (Naîmâ, III, 329), bir yandan devlet gelirlerini arttırmaya yönelik tedbirler alırken bir yandan da donanma için yeni kadırgalar hazırlattı.

1638 yılı ilkbaharında IV. Murad'la birlikte Bağdat Seferi'ne gitti. Savaş sırasında Tayyar Mehmed Paşa'nın şehâdeti üzerine 17 Şâban 1048'de (24 Aralık 1638) vezirîâzam oldu. Bağdat'a girildikten sonra da Safevîler'i barışa zorlamak için serdâr-ı ekrem olarak orduyla burada kaldı (Mehmed Halîfe, vr. 8^a). Bir süre başta Bağdat surları olmak üzere savaş sırasında tahrip edilen binaların tamiri, idarî işlerin yoluna konulmasıyla meşgul oldu. Bu arada bir taraftan, İran Safevî Hükümdarı Şah Safî'ye gönderdiği mektupta Kanûnî Sultan Süleyman ve Şah I. Tahmasb zamanındaki sınırları esas alan barış tek-

lifinde bulunurken diğer taraftan orduyla birlikte İran içlerine hareket etti. Bu seferden amaç Safevîler'i bir an önce barışa razı etmektir. Bazı pürüzlerin Osmanlılar lehine halledilmesi üzerine İran sınırındaki Kasrîşîrin'de üç gün süren görüşmeler sonunda 14 Muharrem 1049 (17 Mayıs 1639) tarihinde bu şehrin adıyla anılan ünlü antlaşma yapıldı (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 216-217). Bu tür işlerin halli için üç buçuk ay Bağdat'ta kalan Mustafa Paşa padişahın emriyle 1049 Ramazanında (Ocak 1640) İstanbul'a ulaştı ve muhtemelen bir törenle karşılanarak padişah tarafından taltif edildi.

IV. Murad'ın saltanatının son dönemlerinde padişahın musâhibi Silâhdar Mustafa Paşa'nın hükümet işlerine karışması yüzünden onunla arası açılan Kemankeş Mustafa Paşa, Sultan İbrâhim döneminde de mevkiini korudu. Rakiplerinden Silâhdar Mustafa Paşa ile Deli Hüseyin Paşa'yı merkezden uzaklaştırırken yeni padişahın desteğini gördü (Naîmâ, IV, 13); hatta Galata'da çıkan bir yangını söndürme çabaları sırasında yüzünün yanmasına ve üç ay kadar Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarına katılmamasına rağmen sadâretten alınmadı (Vecîhî, vr. 21^a). İyileştikten sonra Venedikliler'e birikmiş tazminat borçlarını ödetmek, birkaç yıldır Rus Kazakları'nın elinde bulunan Azak Kalesi'ni geri almak, Lehistan'la barış yapmak, Avusturya ile Zitvatoruk Antlaşması'nı yenilemek, Fransa ve İngiltere ile eski ahidnâmelerin devamını kabul etmek gibi birikmiş dış meseleleri halletti. Bu arada kaptan-ı deryâlık makamını da bir yıl kadar üzerine alarak tersane ve donanma işlerini bizzat yürüttü ve yeni gemilerle donanmayı güçlendirdi (Vecîhî, vr. 22^{a-b}). Mustafa Paşa'nın malî alanda da önce yeniçeri ve sipahi mevcudunu üçte bire indirerek, mahlûlleri kaldırarak maaş giderlerini azalttı. Eyaletlerde tahrirler yaptırıp vergileri düzenli hale getirdi. Para ayarını düzeltti; tezkire usulünü kaldırarak devlet gelir ve giderlerinde denge kurmaya çalıştı. Kemankeş'in bu faaliyetleri daha sonra Tarhuncu Ahmed Paşa bütçesine esas olmuştur. Narh meselesini de ele alan Mustafa Paşa alım satım fiyatlarını kontrol altına almış, tüccar ve esnafa ayarı düzgün para verildiğinden piyasada bolluk ve ucuzluk sağlanmıştır. Ayrıca saray mensuplarının ulûfelerini Dîvân-ı Hümâyûn'a bağlattı, Matbah-ı Âmir ve İstabl-ı Âmir'e ait işleri de nizam altına aldı. Onun bu faaliyetleri sonunda

devlet bütçesi denk hale geldiği gibi sene- de 6000 kese tasarruf edildi (Naîmâ, IV, 58).

Bu icraatlar pek çok kimsenin tepkisine yol açtı; yapılan genel tahrirler halk arasında huzursuzluğa sebep oldu. Özellikle ulûfelerin düşürülmesi, yoklamalarla çok sayıda esâmenin geri alınması, mahlûllerin kaldırılması, yeni vergiler konulması vb. uygulamalar başlıca şikâyet konularını oluşturdu. Öte yandan Silâhdar Mustafa Paşa meselesi yüzünden Vâlîde Kösem Sultan'la da araları açılmıştı. Taşrada görevli vezirlerden tuğra çekme hakkını kaldırması da ayrı bir hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Hatta Erzurum Beylerbeyi Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa, "Tuğrakeşlik bana mirastır, tuğrayı bana Sultan Murad merhum ismarladı" diyerek ayaklanmış, kalabalık bir orduyla İstanbul'a yürümüş, sonunda güçlükle yakalanarak ortadan kaldırılmıştı (Naîmâ, IV, 20 vd.).

Böylece önemli bir tehlikeyi atlatan Mustafa Paşa, bu defa karşısında Sultan İbrâhim'in silâhdarı Yûsuf Paşa ile padişah üzerinde etkili olup çok kısa sürede padişah hocalığına yükselen Cinci Hoca Hüseyin Efendi'yi buldu. Rakiplerini ortadan kaldırmak için Kul kethüdâsı Hüseyin Ağa'nın fikriyle yeniçerileri ayaklandırmaya karar verdi. Kul kethüdâsına 100 kese verdi ve ocak ileri gelenlerine dağıtmasını söyledi. Hüseyin Ağa neferat üzerinde etkili söz sahiplerine durumu anlatınca vezîriâzâmın malî uygulamalarından memnun olmayan ocak ileri gelenleri isyana razı olmadılar. Gelişmeleri ocak üzerinde etkili Muslihuddin Ağa'dan öğrenen Mustafa Paşa, planın bu şekilde yapılmasından telâşa kapılıp haberinin olmadığını bildirdi. Daha sonra padişaha giden Muslihuddin Ağa ona her şeyi anlattı. Sultan İbrâhim de Mustafa Paşa'yı ortadan kaldırmaya karar verdi. Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarının birini kafes arkasından dinlerken Mustafa Paşa'nın sert tavırlarını görünce celseyi yarıda kestirdi ve huzuruna girmesini kabul etmedi. Ocaklı isyana teşvik etmesinden padişahın haberdar olduğunu öğrenen Mustafa Paşa hemen saraya gitti ve suçsuz olduğunu söyledi de padişah tarafından azarlandı ve mühür elinden alınıp azledildi. Konağına dönen Mustafa Paşa idamı için gönderilen bostancıbaşı maiyetindeki 500 kadar kuvvetle kuşatma altına alındı. Kıyafet değiştirip kaçma girişiminde bulunduysa da yakalandı ve Hocapaşa Çarşısı'nda Cellât Kara Ali tarafından boğularak öldürüldü (21 Zilkade 1053 / 31 Ocak

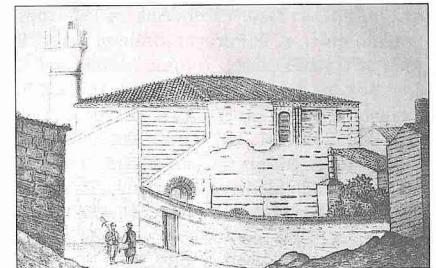
1644). Çarşıkapı'da hayatta iken yaptırdığı türbesine gömüldü (Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Rauzatü'l-ibrâr*, s. 617-619). Mallarına devletçe el konulan Mustafa Paşa'nın konağında yapılan aramada 30.000 altın ile üzerinde çiviler çakılı bir tahta üzerinde kendisine ve bazı devlet adamlarına ait resimler bulunduğu, bu resimlerin havas ilmiyle meşgûliyetinden kaynaklandığı ileri sürülmüştür (Naîmâ, IV, 48).

Kritik bir dönemde aralıksız beş yıldan fazla sadrazamlık yapan Kemankeş Mustafa Paşa kaynaklarda cesur, akıllı, dürüst, tok sözlü, asabî ve hayır sever bir kimse olarak belirtilir. Okuma yazma bilmediği, hatta bundan dolayı, "Ben bu makama lâ-yık değilim. Nihayet kaht-ı ricâl olmağla beni nasbettiler. Zira mansıb-ı sadâretin şartı okuyup yazmaktır. Padişah ile vezir arasında esrara müteallik nice umur vardır. Bir kâtib vâkrî olmak lâzım gelir" dediği rivayet edilir (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 232; Naîmâ, IV, 58).

Kocaeli, Tırhala, Paşaeli, Delvine, Niğbolu, İlbasan, Silistre, Köstendil ve Mora sancaklarında hasları bulunan (BA, MD, nr. 89, s. 111) Kemankeş Mustafa Paşa pek çok hayır eserinin sahibidir. Kâbe'nin su yollarını genişletmiş, Aynizerkâ üzerinde bir kale yaptırmış, buranın muhafızlarına ve Haremeyn fukarasına kendi gelirlerinden yılda 2500 altın göndermiştir. Sivas-Tokat arasındaki yolun güvenliği için Artukâbâd mevkiindeki harap Mehmed Paşa Hanı'nı kendine temlik ederek genişletip yeniden yaptırmış, civarına cami, hamam ve mektep inşasıyla iskân ederek günümüz Yıldızeli ilçesinin temeli olan Sivas Yenişehri'ni kurmuştur (Barkan, II [1942], s. 356-357).

20.000 kuruş sarfederek Edirne'de Mihâl Bey Köprüsü'nü onartan Mustafa Pa-

Kemankeş Mustafa Paşa'nın kiliseden camiye çevirdiği Odalar Camii'nin Gelenekis tarafından çizilen gravürü (G. Paspatis, *Byzantınai Meletai*, İstanbul 1977, s. 364)

şa, Filibe ile Tatarpazarlığı arasındaki Kuruçay üzerinde yeni bir köprü yaptırmıştır. Onun ayrıca Eğri Kalesi'nde hamamı, mektebi ve baruthânesi vardı. İstanbul'da 1641 yılında Çarşıkapı'da yaptırdığı medresenin yanında bunun dershanesi olarak mescid, türbe, sebil ve çeşme inşa ettirmiştir. Ancak 1937'de yol genişletme çalışmaları sırasında bunlar ortadan kaldırılmıştır. Galata'da Kurşunlumahzen civarında ve Salmatomruk'ta kiliseden çevrilme iki mescidi daha bulunan Mustafa Paşa'nın Anadolu'da ve Rumeli'de geçilmesi zor yerlere kaldırımlar döşettiği, susuz yerlere su getirttiği, İstanbul, Üsküdar ve Pendik'te çeşmeler yaptırdığı da bilinmektedir (Vecîhî, vr. 26^a vd.). Ölümünden sonra evkafına kızı Fatma Hanım müteveli olmuştur.

Mevlevî şairlerinden Sineçâk Osman Dede *Gülşen-i İrfân* adlı eserini, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi *Zafernâme*'sini, Serezli Şeyhâzî Abdurrahman Efendi *Nahlistân-ı Tarab* adlı Mısır tarihini Mustafa Paşa'ya ithaf etmiştir (*Osmanlı Müellifleri*, III, 74-75). Faik Reşit Unat tarafından Kemankeş'e izâfe edilerek yayımlanan lâyihanın (TV, I/6 [1942], s. 443-480) aslında *Koçi Bey Risâlesi*'nin bir versiyonu olduğu anlaşılmıştır. Kemankeş Mustafa Paşa'nın islahata dair yazılı bir eseri yoksa da *Kitâb-ı Müstetâb*'in meçhul müellifi onun malî islahat yapıp kânûn-ı kadîmi tekrar yürürlüğe koyduğunu belirtmiştir (s. 3). Ayrıca devlet düzeyine ait *Kitâbü Mesâlihi'l-müslimîn* adlı anonim eserin de bu vezîriâzama ithaf edilmiş olabileceği anlaşılmaktadır (*Kitâbü Mesâlihi'l-müslimîn*, neşredenin girişi, s. 5).

BİBLİYOGRAFYA :

TSMA, nr. E 4551, E 6523; BA, İbnülemin-Hariciye, nr. 18; BA, MD, nr. 89, s. 111; BA, Ali Emîrî, Murad IV, nr. 767; *Suver-i Hutût-ı Hümâyûn*, İÜ Ktp., TY, nr. 6110, tür.yer.; Feridun Bey, *Münşeât* (ilâve kısım), II, 296 vd.; Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Târih* (haz. Ziya Yılmaz, doktora tezi, 1990), İÜ Ed. Fak. Genel Kitaplık, nr. TE 80, s. 791, 814, 822, 824, 830, 842, 866 vd., 876 vd., 887, 889, 893-894, 902, 910; *Kitâb-ı Müstetâb* (nşr. Yaşar Yücel), Ankara 1974, s. 3; *Kitâbü Mesâlihi'l-müslimîn ve menâfii'l-mü'minîn* (nşr. Yaşar Yücel), Ankara 1980, neşredenin girişi, s. 5; Peçuyul İbrâhim, *Târih*, II, 437, 461; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr* (nşr. O. Şaik Gökyay), İstanbul 1973, s. 165-166; a.mlf., *Fezleke*, II, 172, 173, 174, 192, 200 vd., 216 vd., 222-230, 232-234, 284; a.mlf., *Düstûr-ı amel* (nşr. M. Tayyib Gökbiğim), İstanbul 1979, s. 120, 132; Solakzâde Mehmed Heimdemi, *Solakzâde Tarihi* (haz. Vahid Çabuk), Ankara 1989, II, 549-560; Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Rauzat-ü'l-ibrâr*, Bulak 1248, s. 589, 592, 600, 601-

608, 611, 614, 615, 617-619; a.mlf., *Zafernâme*, İÜ Ktp., TY, nr. 2288/1, tür.yer.; Mehmed Halife, *Târih-i Gilmânî* (nşr. Buğra Atsız), Münih 1977, vr. 8^a, 11^a, 12^a, 14^b; Vecîhî, *Târih* (nşr. Buğra Atsız), Münih 1977, vr. 3^a, 5^b, 8^b, 9^{a-b} vd., 16^a vd., 17^{a-b}, 18^{a-b}, 20^a-21^a, 22^{a-b}, 23^a-27^a; Abdurrahman Hibri, *Defter-i Ahbâr*, Beyazıt Devlet Ktp., Velîyüddin Efendi, nr. 2418, vr. 25^b-26^a, 29^b, 30^a, 37^a-38^b; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (nşr. O. Şaik Gökyay), İstanbul 1996, I, 107, 108, 110; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-be'yân fî Kavânîn-i Âli Osmân* (nşr. Sevim İlgürel), Ankara 1998, s. 52, 58, 105, 190; Münecimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, III, 672, 674, 679-680, 681, 682-683; Naîmâ, *Târih*, III, 200, 329, 435, 458, 459-460; IV, 5, 13, 20 vd., 47-48, 51, 55, 58, 79; *Hadikatü'l-üzerâ*, s. 81-84; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, I, 70, 72, 73, 88, 151; II, 395; Ayvansarayî, *Camilerimiz Ansiklopedisi: Hadikatü'l-cevâmî'* (haz. İhsan Erzi), İstanbul 1987, II, 11-12; a.mlf., *Mecmûa-i Tevârih* (haz. Fahri Ç. Derin - Vahid Çabuk), İstanbul 1985, s. 140, 242, 413-414; *Sefinetü'l-üzerâ*, s. 30-31; Râmizpaşazâde Mehmed İzzet, *Harîta-i Kapûdânân-ı Deryâ*, İstanbul 1285, s. 50-51; Hammer (Atâ Bey), IX, 253-254, 255 vd., 259, 264-272, 281; X, 8, 10 vd., 25 vd.; *Osmanlı Müellifleri*, III, 74-75; İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul 1943-45, I, 76; II, 83, 494; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, bk. İndeks; III/2, s. 275, 335, 336, 387-391, 408, 472, 588; Dânişmend, *Kronoloji*², III, bk. İndeks; V, 36, 189-190; Mübahat S. Küçüköğlü, *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihi Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 33, 90, 288; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I. İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *VD*, II (1942), s. 356-357; Faik Reşit Unat, "Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lâyihası", *TV*, I/6 (1942), s. 443-480; M. Münir Aktepe, "Mustafa Paşa", *İA*, VIII, 730-732.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

KEMANKEŞ TEKKESİ

(bk. OKÇULAR TEKKESİ).

KEMENÇE

Yaylı bir mûsiki aleti.

Günümüzde biri klasik Türk mûsikisinde, diğeri Kuzey Anadolu halk mûsikisinde olmak üzere iki ayrı yaylı çalgının ortak adıdır. Klasik Türk mûsikisinde kullanılan kemençe için XIX. yüzyılın ortalarına kadar görülen "armudî kemençe, fasıl kemençesi" gibi adlar yerini artık "klasik kemençe"ye bırakmış, halk mûsikisinde kullanılan kemençe ise "Karadeniz kemençesi" diye anılmaya başlanmıştır.

Aslı Farsça *kemânçe* (küçük yay, küçük yaylı çalgı) olan *kemençe* kelimesi, XIX. yüzyıldan önce bugün "rebap" adı verilen ayaklı kemane için kullanılmaktaydı. Ke-

man da denilen ve XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Türk mûsikisinde görülen tek yaylı çalgı olan kemânçenin yerini önce sinekemanı, ardından Avrupa kemani aldı. Armudî kemençenin fasıl topluluğunda yer alması XIX. yüzyılın ortalarına rastlar. Bu kemençe "lira" adıyla daha X. yüzyılda Bizanslılar'ca kullanılıyordu. Ayrıca Mes'ûdî'nin (ö. 345/956 [?]), "Bizans lirası Arap rebabıdır" sözü, İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912-13), "Rebabın makbulü armut biçiminde olanıdır" şeklindeki ifadesi ve *Glossarium Latino-Arabicum* adlı sözlükte rebap için "lyra dicta" karşılığının verilmesi, armudî kemençenin en geç X. yüzyılın başlarında Araplar arasında da kullanıldığını göstermektedir. Diğer taraftan İran, Arap ve Osmanlı minyatürlerinde kemençeye benzer bir çalgı görülmediği gibi XV-XIX. yüzyıllar arasındaki yazılı kaynaklarda da bu çalgıdan söz edilmez. Çalgının bilinen en eski resmi, Charles-Henri de Blainville'nin *Historie générale, critique et philologique de la musique* (Paris 1767) adlı eserinde yer alan üç telli liradır. Laborde'un eserindeki lira ise küçük göğüs delikleri ve uzun boynu ile Güney İtalya (Calabria), Ege adaları (özellikle Girit), Balkanlar ve Türkiye'de kullanılan halk çalgısının tam bir benzeridir. Armudî kemençeye benzer yaylı çalgılar X. yüzyıldan itibaren Avrupa'da da görülür. Çalgı bilimciler, genel olarak "rebek" adı verilen bu çalgıların Bizans lirasından veya Mağrip rebabından türediğini kabul ederler.

Ortaçağ'da ve Rönesans dönemindeki rebekler XVIII. yüzyıla kadar Batı ve Kuzey Avrupa'da kullanılmıştır. Günümüzde *lira* adıyla Güney İtalya'da, *liyera* (*liyeritsa*) adıyla Yugoslavya'da (özellikle Dalmaçya'da), *gusla* (*gadulka*) adıyla Bulgaristan'da (özellikle Rodoplarda), *lira* adıyla Trakya'da (*lira trakyotiki*) ve Ege adalarında (özellikle Girit'te [lira kritiki]) varlığını sürdürmektedir. Türkiye'de de halk çalgısı olarak kemane (Kastamonu), tırnak kemanesi (Azdavay) veya tırnak kemençesi (Fethiye) gibi adlar taşır.

Enderunlu Fâzıl'ın 1793 tarihli *Hûban-nâme* ve *Zenannâme*'sindeki bir resim, kemençenin Vasil sayesinde fasıl topluluğuna girmeden önce yine bir Bizans çalgısı olan lavta ile birlikte özellikle Pera tavernalarında kullanıldığına bir kanıttır. Kemençenin, bugünkü olağan üstü zarif çizgilerine en geç XIX. yüzyılın ortasına doğru kavuştuğu anlaşılmaktadır. Bunu, 1867 Paris Sergisi'nde Osmanlı pavyonundan Londra'daki South Kensington Mü-